

Яворська Г. М.

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ

За останні півтора десятиліття на європейському континенті сформувалася нова політична та культурна реальність. Європейський Союз (ЄС), у якому нині налічується 27 країн (а ще декілька є кандидатами та потенційними кандидатами на вступ) виступає не просто як велике політико-економічне інтеграційне об'єднання, але як втілення самої *ідеї Європи* — з усією повнотою філософських та історико-культурних смислів та асоціацій, пов'язаних із цим словосполученням. ЄС ототожнює себе з Європою взагалі — і в плані узвичаєного способу найменування країн Європейського Союзу *Європою* без жодних обмежувальних уточнень, і в плані пізнавальної репрезентації.

Відомо, що Європа відіграла та відіграє вирішальну роль у формуванні та підтримці національної ідентичності України. Якщо взяти зміст поняття *ідентичність* у найбільш загальному плані, маємо констатувати, що будь-яка ідентичність базується на трьох взаємно пов'язаних системах координат — просторових, часових та ментальних. Поняття Європи не випадково є настільки важливим для української самототожності, бо містить у собі всі

три названі виміри. Європа поєднує у собі просторово-географічне значення і виразну темпоральну складову, пов'язану не тільки з історичним минулим, але з проекцією на майбутнє. Водночас Європа позначає й ментальну єдність — на рівні набору спільних цінностей, таких як демократичні права та свободи, верховенство права, повага до культурної, етнічної, лінгвістичної різноманітності європейських країн (принцип «єдності у розмаїтті») тощо.

В українському контексті питання європейської ідентичності пов'язані з проблемами інтеграції до ЄС. Загалом проблеми, з якими стикається Україна у своєму розвитку, у формуванні та закріпленні своєї новітньої політичної й культурно-цивілізаційної ідентичності, спричинені не тільки специфікою нашої історії та географічного положення. Не меншу роль відіграє у цьому загальний світовий контекст, особливості міжнародного середовища, в якому протягом останніх двох десятиліть відбулися кардинальні зміни згідно із загальними глобалізаційними процесами і завершенням холодної війни. Україна отримала та використала свій шанс для створення власної держави саме у цьому новому контексті. У певному сенсі поява України на світовій політичній арені є одним з наслідків процесу формування нового світового устрою. Тому чутливість до глобалізаційних змін, готовність адекватно реагувати на нові можливості та виклики, зокрема, шляхом участі в інтеграційних об'єднаннях, є передумовою подальшого розвитку української державності.

Складність, однак, полягає в тому, що *європейський орієнтир* української національної ідентичності нині активно змінює обриси та змістове забарвлення. Існування ЄС як модусу Європи вимагає ретельного осмислення і когнітивного освоєння. Натомість в Україні виразно бракує як загальної обізнаності, так і спеціальної рефлексії щодо згаданих змін, які потребують уваги не тільки у власне політичному, а й у ширших вимірах — культурно-антропологічному, історичному, пізнавально-лінгвістичному та семіотичному.

Ототожнення ЄС з Європою становить неабияку проблему для ідентичності України, оскільки самопрезентація ЄС не завжди збігається з тим, як сприймається ЄС та Європа зовні. У випадку України це розходження є особливо дражливим: Україна, не будучи членом ЄС і не маючи поки що перспектив такого членства, перебуває за межами Європи (якщо дивитися зсередини ЄС), а водночас є інтегральною частиною Європи — в географічному і в культурно-історичному сенсі. Таке співіснування двох логічно суперечливих

способів представлення одного фрагменту реальності створює смисловий конфлікт, породжує пізнавальний дисонанс, який негативно впливає на процедури прийняття політичних рішень. Український політичний дискурс віддзеркалює цю суперечливість, про що виразно свідчать особливості репрезентації поняття Європа в українських медіа.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб виявити деякі лінгвопізнавальні механізми освоєння поняття Європи в українському політичному дискурсі та простежити, яким чином уявлення про «європейськість» здатні впливати на українську самоідентифікацію.

Методологія дослідження спирається на підхід до ідентичності як до комунікативно-дискурсивного феномену, що має соціально-символічну природу¹, відтак у дослідженні застосовано міждисциплінарні якісні підходи аналізу медіа-дискурсу² та семантико-пізнавальний аналіз³.

Європейську ідентичність розглядають у сучасних дослідженнях як особливий різновид колективної ідентичності, що виникає на рівні Європейського Союзу — наднаціонального інтеграційного об'єднання. Головною проблемою тут є проблема співвідношення різних видів колективних ідентичностей у межах однієї спільноти, зокрема питання про те, чи не конфліктує новітня наднаціональна європейська ідентичність — відчуття приналежності до об'єднаної Європи — з національними ідентичностями, притаманними окремим країнам-членам ЄС. З'являються спроби побудови теоретичних моделей колективної ідентичності, серед яких можна вирізнити: 1) «культурну», яка тлумачить ідентичність як наслідок дії етнокультурних факторів, що формуються впродовж тривалого історичного процесу (таких, як спільна історична спадщина, спільна релігія, спільна мова) 2) «інструментальну», у межах якої ідентичність розглядається як результат економічного чи політичного розрахунку, що базується на власних інтересах, і, зрештою, 3) «громадянську» («civic») модель, яка розглядає ідентичність як сутність, що заснована на домовленостях (конвенціях) щодо норм політичного співіснування.

Згадана теоретична модель дає змогу простежити, яким чином взаємодіють різні типи ідентичності у межах однієї спільноти. Попередні висновки полягають у тому, що спільна європейська ідентичність, яка формується у країнах ЄС, є принципово сумісною з національними ідентичностями держав-членів Євросоюзу. Цей факт частково є наслідком того, що національні ідентичності —

переважно «культурні», а європейська ідентичність, головним чином, «інструментальна». Внаслідок того, що національні та європейська ідентичність є відмінними за змістом, розвиток європейської ідентичності не передбачає обов'язкової зміни характеру лояльності у країнах ЄС, а саме переходу від національної до наднаціональної лояльності⁴.

В українському контексті проблема співвідношення європейської ідентичності з національною набуває дещо іншого вигляду. На відміну від багатьох країн, що мають довшу історію державного суверенітету, формування національної ідентичності в Україні досі перебуває у стадії становлення. Відтак проблема полягає не стільки в тому, щоб поєднати наявну українську національну ідентичність з новою європейською ідентичністю, а щоби вибудувати обидва ці типи ідентичності.

Загалом, можливі два способи розв'язання цієї проблеми, і обидва вони пов'язані із фактором часу. Перший — прагматичний, раціональний — полягає в тому, що процеси формування наднаціональної («європейської») та національної ідентичностей мають відбуватися паралельно і синхронно. Другий — умовно визначимо його як романтичний, оскільки він історично пов'язаний з ідеологією Романтизму XIX ст. — спирається на ідею національної самобутності та окремішності і пропонує замість синхронізації модель часової послідовності. Йдеться про те, що Україна має спочатку пройти процес становлення як національна держава, а вже потім ставити питання про інтеграцію до світових інтеграційних структур.

Слід нагадати, що з початку формування української національної ідеї у першій половині XIX ст. в Україні сформувалися дві протилежні моделі культурної ідентифікації, які зберігають свій вплив до сьогодні. Перша з них, у термінах, запропонованих Г. Грабовичем, — це «орієнтація на своє», друга — «орієнтація на світ», а точніше на Захід та Європу.

Специфіка сучасної ситуації полягає, однак, у тому, що обидва ці варіанти ідентифікації України спираються на концепт Європи. *Європейська ідентичність* за українських умов виступає як особлива складова формування національної ідентичності. Виявляється, що навіть ідентифікаційна модель самобутності й самодостатності України може формулюватися в «європейських» термінах. Про це свідчить ідея *спочатку побудувати Європу в Україні*, досить широко озвучувана представниками деяких політичних сил.

У сучасному політичному дискурсі Європа регулярно постає у вигляді МЕТИ, досягти якої Україна прагне⁵. Європа для України — це сфера бажаного, а не дійсного. Відтак, в українському політичному міркуванні образ Європи створюється у зв'язку з семантикою дієслів бажання — *хотіти, бажати, прагнути* тощо⁶.

Важливою для опису дієслів бажання є різниця між ідеєю потреби, відсутності, браку чогось та ідеєю «безпредметності» бажання. Семантичні розходження між «бажанням» і «хотінням» полягають у тому, що перше є непідконтрольним та не орієнтованим безпосередньо на здійсненність і вольові зусилля суб'єкта, а друге спрямоване на здійснений об'єкт, пов'язане з волею й готовністю суб'єкта докладати зусиль для досягнення мети, з підконтрольністю. В українському лексиконі *бажання* (та *прагнення* як його інтенсивний вияв) має фокус на відчутті браку, а не на об'єкті нестачі. Суб'єктивність бажання є його провідною, «висвітленою» ознакою, тим часом як об'єкт бажання перебуває в тіні.

Майже наскрізний вплив «семантики бажання» на поняття ЄВРОПА в українських політичних текстах засвідчує зосередженість на переживанні стану прагнення *потрапити до Європи*, ніж на засобах досягнення передбаченої мети. Україна, за даними українського політичного розуміння, перебуває у стані «бажання», але ще не дійшла до «хотіння» — іншими словами, знає КУДИ, але не знає ЯК. Натомість ЄС регулярно приписують «небажання» бачити Україну в Європі. Українські медіа постійно озвучують твердження про *прагнення* України потрапити до Європи. І так само постійно повторюються тексти, у яких йдеться про те, що в Європі Україну *не хочуть* (*Європа нас не хоче*).

Пор.:

«Влада нам відповідає — ви знаєте, от Європа нас не хоче»

«Вони прагнуть намертво прив'язати нас до Росії, а потім галасують, нібито нас не хоче Європа»

Для глибшого розуміння таких висловів слід взяти до уваги, що семантика *не хотіти* не є симетричною до *хотіти*: *не хотіти* позначає не брак бажання, а активне несприйняття⁷. Коли говорять «не хочу», це не означає відсутності бажання у сенсі байдужості. Вживання позначення *не хотіти* має функцію відмови. Коли йдеться про те, що хтось чогось не хоче, то завжди мається на увазі реакція (тобто дія у відповідь). *Не хотіти*, на відміну від *хотіти*, завжди мотивоване попереднім станом справ. Якщо людина *не хоче*, наприклад, їхати в Париж, це означає, що вона

відмовляється від конкретної, реально наявної можливості, натомість, коли хтось говорить про те, що *хоче* до Парижу, — це не обов'язково відповідь на пропозицію сісти в літак.

Відтак, *Європа нас не хоче* фіксує українське сприйняття поведінки ЄС як відмови, до того ж відмови, що має різкий та образливий характер. Варто відзначити й конотації непотрібності й самотності того, кого «не хочуть», пов'язані з тим, що відмова у таких випадках спрямована на живий об'єкт, а ситуація описується з його точки зору.

Окремий інтерес становлять ті випадки, коли поняття ЄВРОПА реалізується в українському політичному дискурсі за допомогою атрибута *європейський*. Загалом слово *європейський* має в українських текстах переважно позитивне оцінне забарвлення і використовується як своєрідний «маркер якості». Цей аспект є досить відомим і неодноразово ставав предметом лінгвістичної та культурологічної рефлексії. Такі позначення як *євроремонт* або рос. *еврозабор* не випадково розглядаються як специфічні маркери нашого часу⁸. Крім того, ці назви свідчать, що в уявленні про «європейськість» порівняно з минулим та позаминулим століттям відбувся зсув зі сфери духовної культури до культури матеріальної. Якщо у XIX ст. Нечуй-Левицький писав про *європейські ідеї*, а інтелігенти XX ст. міркували про *європейську культуру*, то нині Європа концептуалізується як джерело постачання насамперед речей, пов'язаних із побутом.

Заслуговують на увагу позначення абстрактних сутностей: *європейські цінності* та *європейські стандарти*. Обсяг референції українських *європейських цінностей* дещо відрізняється від того, що мають на увазі, коли говорять про *European values* (всередині ЄС). В українських політичних текстах згадки про європейські цінності використовуються у вигляді своєрідного індексу або значка, який має продемонструвати належність автора тексту до тих, хто є прибічником європейської інтеграції України. Натомість місцевим українським замінником цінностей виступають *європейські стандарти* (*євростандарти*), що концептуалізуються як певні правила або нормативи.

Серед стійких сполучень зі словом *європейський* привертає увагу сполука *європейська практика*. Вона використовується переважно як прийом аргументації при обговоренні дискусійних владних рішень, відсилаючи до стану справ, які, реально чи уявно, діють у країнах ЄС. Маніпулятивний характер цього прийому полягає

насамперед у використанні референційної невизначеності семантики слова *європейський*, яке може означати як ЄС, так і окремі європейські країни чи навіть одну країну.

У твердженні «Адже *європейська практика свідчить* про те, що політична криза, сформована лише навіть на інформаційному рівні, здатна віддзеркалитись на економіці», залишається незрозумілим, у яких саме країнах так відбувається. Досить часто *європейська практика* супроводжується ознаками *типова, нормальна, звичайна*, що має додатково підсилити аргументацію, ці модифікатори переводять поняття *європейської практики* до сфери дії деонтичної модальності, тобто того, як повинно бути.

Пор.:

«Однозначно, харчування у поїздах покращить рівень сервісу на залізниці. Це взагалі є *нормальна європейська практика*»;

«Це *звичайна європейська практика*. Люди повинні мати можливість змінювати владу».

Цікаво, що модус бажаного пересилує у цьому випадку виразну семантику дійсного, властивого поняттю *практика*. *Європейська практика* в українських текстах передбачає не так опис певного реального стану справ (практики), як посилення на еталон для порівняння зі станом справ в Україні (пор. заголовок: «Швидкий суд: *європейська практика* і вітчизняні реалії»).

Питання європейської ідентичності до себе й питання про те, кого можна назвати *європейцем*, або чи є українці європейцями. Цікавим з цього погляду є приклад з Нечуя-Левицького, наведений ще на початку ХХ ст. у словнику Б. Грінченка на слово *Європеєць*, — *Ми вже стали європейцями*. Попри відчутну іронію (яка так само є частиною культурних конвенцій і виражає існуючу й нині недовіру до тих, хто *пнеться до Європи*) тут привертає увагу конструкція *стати кимось* (що містить презумпцію — припинити бути кимось іншим), *набути* певного стану, а не *бути* такими «від природи». Темпоральна частка *вже* дублює ідею зміни стану.

Уявлення про семантику позначення *європеєць* отримуємо, зокрема, завдяки стійкому сполученню *справжній європеєць*. Воно застосовується, як правило, в описах позитивних вражень від людини, часто пов'язаних із зовнішнім виглядом та манерою поведінки, яка демонструє освіченість і належність до певної культурної традиції:

«*Справжній європеєць, вічний гуманіст та інтелігент з «метеликом*», — *говорять друзі про надзвичайно молодого духом ювіляра, — Ласлові Баллі — 80? Бути такого не може!*».

Ознака *справжній* вносить уточнення до того, кого можна назвати європейцем. Як свідчать тексти, вислів *справжній європеєць* може застосовуватися не тільки до жителів-уродженців Європи, і навіть не тільки до представників європеїдної раси. Відтак тут йдеться не про «природні» (географічні та біологічні), а насамперед про «культурні» ознаки особи.

Означення *справжній* у цій конструкції має насамперед значення позитивної оцінки⁹. Водночас воно вводить ідею протиставлення, виокремлення певної людини (або групи осіб, пор.: *це — справжні європейці*) з ряду інших. Слово *справжній* своєю семантикою заперечує фальш, удаваність. І, нарешті, це означення вводить сполучення *справжній європеєць* до ряду аналогічних сполук з назвами етнічної належності — *справжній німець, француз, українець, євреї* — та назвами соціальних ролей — *справжня мати, справжній керівник* тощо. Відтак, *справжній європеєць* — це той, хто може правити за зразок належності до європейської культури, слугуючи еталоном і мірилом для порівняння.

З другого боку, *справжній європеєць* — так само, як *справжній француз* або *справжня мати* — відсилають радше до того, яким європеєць (мати, або француз) **мають бути**, а не до того, якими жителі Європи, етнічні французи або реальні матері у дійсності є¹⁰. Подібні конструкції в їхньому англломовному варіанті (real Europeans, real European values, real European country тощо) досить широко вживалися у політичних текстах країн ЦСЄ і Балтії, а також на Кіпрі та Мальті до 2004 р. У 1989 р. угорці також намагалися бути *справжніми європейцями* (Aiming to Be 'Real Europeans') так само, як українці зараз.

Наостанок зробимо такі висновки. Сучасний український політичний дискурс є віддзеркаленням і водночас механізмом формування європейської ідентичності. Європейська ідентичність в Україні не просто формується паралельно з національною ідентичністю, але виступає як важливий складник останньої. Процес засвоєння нових політичних та культурних реалій, відбувається шляхом накладання — а в деяких випадках, зіткнення — запозичених понять з існуючими українськими концептами. Виявляється, що на голому місці будувати нові — запозичені — концептуальні схеми не легше, як свідчить приклад поступового засвоєння таких понять, як *європейські цінності*. Однак у нових країнах-членах ЄС подібні процеси також відбувалися нелегко, їм також знадобився час, щоб відчутти себе *справжніми європейцями*. Відтак

процес формування європейської ідентичності України та її наближення до Європи у дискурсивному вимірі, попри зміцнення кордонів ЄС та відсутність чітких європейських перспектив, триває.

¹ Яворська Г.М. Лінгвістика в дослідженні міждисциплінарних об'єктів (до аналізу колективних ідентичностей) // Мова. Людина. Світ: До 70-річчя проф. М. Кочергана. Зб. наук. ст. — К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. — С. 46–59.

² Wodak, R. Busch B. Approaches to media texts // John Downing; Denis McQuail; Philip Schlesinger; Ellen Wartella (eds.) Handbook of Media Studies. — Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage, 2004. — P. 105–123.

³ Яворська Г.М. Концептуалізація ісламу та мусульман в українських дискурсивних практиках // Ісламська ідентичність в Україні. — К.: AMES, 2005. — С. 102–125.

⁴ Jimenez A. et al. European and National Identities in EU's Old and New Member State: Ethnic, Civic, Instrumental and Symbolic Components. — European Integration online Papers. — Vol. 8, 2004. — № 11. — <http://eiop.or.at/eiop/texte/2004-011a.htm>

⁵ Яворська Г. Політична риторика та реалії європейської інтеграції // Віче. — 2002. — № 7. — С. 66–71.

⁶ Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. — Oxford University Press. — 1996. — 518 p.

⁷ Зализняк А.А. Многозначность в языке и способы ее представления. — М.: Языки славянских культур, 2006. — 671 с.

⁸ Гриценко О. Доба євроремонта // Критика. — 2001. — Ч. 1–2 (39–40). — С. 15–17.

⁹ Крейдлин Г.Е. Таксономия и аксиология в языке и тексте (Предложения таксономической характеристики) // Логический анализ языка. Ментальные действия. — М., 1993. — С. 30–40.

¹⁰ Bartmiński J. Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem. Na przykładzie stereotypu matki // Anusiewicz, J., Bartmicki J. Język a kultura 12. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. — Wrocław, 1998. — S. 63–83.